

A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása

Az alábbi vázlagszerű áttekintésnek az a feladata, hogy hírt adjon egy lassanként befejezéshez közeledő feldolgozó munkáról, melynek tárgya a feudális kor magyar irodalomtörténet-írása, és vitára bocsásson néhány általánosabb érdekű gondolatot, ami a terjedelmes forrásanyag átnézése közben merült fel, és több más szemponttal kiegészítve a későbbi rendszerezésben segítségünkre lehet.

A magyar irodalomtörténet-írás története a tudománytörténet azon ágai közé tartozik, amely a polgári tudományosság korszakában viszonylag nem kevés művelőre talált.¹ Az egymást követő irányzatok képviselői – ifj. Szinnyei Józseftől Farkas Gyuláig – kivétel nélkül elméletük vezető szempontjai szerint tekintették át a tudományszak történetét: Szinnyei pozitivista módon, elsősorban a felgyűjtött anyag mennyisége és minősége szerint ítélte, Farkasnál az irodalomtörténet „a nemzeti szellem öntudatosodásának szerve”, melynek története azonos „a magyar öneszmélés” történetével. A pozitivizmus és a szellemtörténeti módszer szakterületünkön belüli bírálata és a helyesebb tudománytörténeti kép kialakításának módja azonban csak egyik oka az alább részletezendő problémák nyilvánosság elé bocsátásának. A másik, nyomósabb indok az irodalomtörténet-írás történetének mint szakdiszciplínának sajátos természetében rejlik.

Az irodalom fogalma a feudális kor századaiban még nem vált el két egymástól élesen elkülönülő részre, a voltaképpeni tudományos irodalomra és a nemzeti nyelvű, világi tartalmú szépirodalomra, ahogyan Bessenyei György fellépése, ill. Pápay Sámuel (1808) és még inkább Toldy Ferenc korszakos jelentőségű irodalomtörténeti munkássága óta mi már természetesnek találjuk. A jelzett időszakban egységesen irodalomnak számított mindaz, aminek megírásához, megértéséhez és megítéléséhez tudományos képzettség, eruditio kívántatott; egy rövidke verselmény tehát éppen úgy, mint pl. egy vaskos teológiai traktátus. Amikor a régi irodalomról beszélünk, mindig ezt a tág értelmű irodalmat, a feudális „litteraturát” értjük; az irodalomtörténet-írás története, a historia litteraria²

¹ A terjedelmesebb, összefoglaló jellegű munkák: ifj. SZINNYEI József, *A magyar irodalomtörténetírás ismertetése*, 2. jav. és bőv. kiad., Bp., 1878; MÁTÉ Károly, *Irodalomtörténetírásunk kialakulása*, Minerva, 1928, 83–133; KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*, Bp., 1934; FARKAS Gyula, *A magyar szellem felszabadulása*, Bp., é. n.

² A historia litteraria neve először Christophorus MYLAEUS-nál (Müller) merült fel (*De scribenda universitatis rerum historia libri quinque*, Basileae, 1551). Közkeletűvé Bacon *De dignitate et augmentis scientiarum* c. művéből vált. Mindkettőről l. Sigmund VON LEMPICKI, *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des XVIII. Jahrhundert*, Göttingen, 1920.

kutatása közben pedig azt nyomozzuk, hogy hogyan, milyen természetű művek regisztrálásával kezdődött a hazai és az egyetemes irodalomtörténeti anyagának itthoni számbavétele, s azt igyekszünk bemutatni, hogy mely fejlődési állomásokon keresztül jutott el a régi vágású irodalomtörténet-írás a Pápayval és Toldyval kezdődő új szakaszig, a teljességgel polgári szemléletű magyar nemzeti irodalomtörténet-írásig.

A irodalomtörténet és a reá épült historia litteraria sajátos, feudális karaktere azt kívánja, hogy a mai kutató, a távoli kor szerzőihez hasonlóan, tárgyra és nyelvre való tekintet nélkül, a teljes hazai irodalmi anyaggal foglalkozzék jelzett végcéljának elérésére. E követelmény azonban olyan problémákat támaszt, amik feltehetőleg az irodalomtudomány művelőinek körén túl is érdeklődést keltenek.

A historia litteraria anyagának egyetemes voltát látva először is azt a kérdést kell felvetni, hogy az irodalomtörténet-írás története és a többi tudománytörténeti szakok között hol húzható meg a határ. Úgy gondoljuk, hogy a kérdésre viszonylag egyszerűen megfeleltethetünk. A historia litteraria kutatója távolról sem a tudománysszakok összesített történetét konstruálja meg, mint anyaga tarkaságából talán első pillanatra gondolni lehetne, hanem azokat a műveket és nyilatkozatokat gyűjti, elemzi és rendszerezi, amelyek a feudális kor szerzőitől a tudományok történetére vonatkozólag általában ránk maradtak. Eszerint pl. Wessprémi István orvosi életrajzgyűjteménye kapcsán a hazai orvosok viselt dolgainak életre keltése helyett a művet mint történeti képződményt vizsgálja, azt a historia litteraria egyik ágazatának tekinti, és egyebek között azzal foglalkozik, hogyan jöhetett létre a hazai orvostörténeti irodalom eme úttörő alkotása. Ugyanígy Laskói Csókás Péter *De homine* c. munkájának híres előszavából (Wittenberg, 1585) nem az egyháztörténetben hasznosítható adatokat szemeli ki, hanem azon tényezőket vizsgálja, amelyek a szerzőt a magyarországi hallgatók anyakönyvének kinyomtatására indították, és a példa ösztönző, termékenyítő hatását követi nyomon az egyháztörténet-írás történetében. Rövidre fogva: az irodalomtörténet-írás története a feudális korban nem az egyes tudománysszakok történetét, hanem a tudománytörténet-írás egyes ágainak kialakulását vizsgálja és summázza, amennyiben azok az új irodalomtörténet-írás kialakulásához hozzájárultak.

Vannak esetek, amikor a historia litteraria történetében egyes tudománytörténeti diszciplínák illetékességi körébe tartozó művek különösen fontosakká válnak. A XVI. század folyamán pl. a történetírás, a XVII. század második felétől a hazai természettudományok emlékei kerülnek előtérbe, mert az adott időszakokban elsősorban itt mutatható ki, vagy a historia litteraria fejlődése szempontjából éppen itt lényeges az irodalmi termékek regisztrálása és a folyamatosság biztosítására irányuló törekvések számontartása. Az irodalomtörténet-írás története azonban ekkor sem azonosul pl. a historiográfiával, hiszen ennek már a XVI. század előtt is van története, de arra vonatkozó megjegyzések, amik minket érdekelhetnének, nem maradtak ránk.

Az irodalomtörténet-írás történetében lényegesen nagyobb nehézséget okoz a nyelvi, mint a tárgybéli tarkaság. A magyar királyság lakosságát az egész feudális korszakon keresztül több nyelvet beszélő népek alkották, ezeknek anyanyelvi írásbeli műveltségük fejlődött, a irodalomtörténet más részét és a kormányzati iratok zömét latinul szerkesztették.

A polgári nacionalizmus idején nagy általánosságban az figyelhető meg irodalomtörténet-írásunkban, hogy a nem magyarul szóló hazai irodalomról a lehető legkevesebbet beszélnek a szerzők. E körülmény vizsgálata azonban már a következő kor tudománytörténésének feladata. Számunkra annyi a lényeges, hogy a tárgyhoz tartozó anyagból csak egy csekély hányadot írtak magyarul, s ennek alapján eleve lehetetlen feldolgozni a magyar irodalomtörténet-írás történetét. Tovább bonyolítja a problémát az a már említett körülmény, hogy a feudális Magyarország talajából a miénk mellett legalább még két vulgáris nyelvű irodalom nőtt fel nemzetivé, a szlovák és a német, és ha polgári-nacionalista szempont szerint osztályozunk, a latin művek tekintélyes része mindhárom nemzeti nyelvű irodalom tartozékának tekinthető. Elsősorban a legismertebb irodalomtörténeti munkák bomlanak fel szinte atomjaikra, mert eltekintve a szerzők bizonytalan nemzeti hovatartozásától, maguk a művek nyelvi válogatás nélkül tartalmazzák a közös haza lehetőleg minden íróját és költőjét. Tények serege tanúsítja továbbá, hogy e legalábbis négy nyelvű magyarországi irodalmi szerzői igen gyakran egyszerre két-három nyelven írtak, prédikáltak vagy tanítottak, ezenfelül anyanyelvre való tekintet nélkül Hungarusnak vallották magukat külföldön, és műveikkel a közös haza szükségletét óhajtották szolgálni.

Azért elevenítettük fel az állapotokat ilyen határozott vonásokkal, mert az államilag egységes régi Magyarország művelődésén belül éppen az irodalomtörténeti művekben zsúfolódnak egymás mellé legszembeszökőbben a nacionalista szemlélet szerint teljességgel idegen termékek, méghozzá a legnagyobb békességben. Legújabb tudománytörténet-írásunkban a feudális kort tárgyalva ezért beszélünk pl. teljes joggal magyarországi és nem magyar fizikáról.³ Az irodalomtörténet-írás történetében is eleve erről az alapról kell kiindulni a források feldolgozásához, az anyag speciális természete azonban bizonyos lehetőségeket ígér a „magyarországiság” fogalmának kifejtéséhez, s ugyanakkor határokat is szab érvényesítésének.

A lehetőséget abban látjuk, hogy az irodalomtörténet-írás kialakulásának és a historia litterariának vizsgálata során közelebb férközhetünk a régebbi kulturális életünkben oly fontos szerepet játszó Magyarország-fogalom és a regnum Hungariae-hoz való tartozást jelentő Hungarus-tudat⁴ kialakulásához, majd pedig felbomlásához a polgári kor hajnalán. Ezzel korántsem óhajtjuk a magyarországi nemzeti kérdésnek mintegy előtörténetét megírni; inkább fájjaljuk, hogy a magyar és a környező népek nemzetté válásának bonyolult folyamata még nincsen eléggé kidolgozva, és csupán azt ígérhetjük, hogy e nehéz problémához az irodalomtörténet-írás történetének szakterületéről némi anyagot szolgáltatathatunk.

A „magyarországiság” fogalmának alkalmazása közben azután nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy célunk végső soron a magyar polgári irodalomtörténet-írás előkészítő szakaszának feldolgozása. Irodalomtörténet-írása előbb volt Magyarországnak,

³ M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig*, Bp., 1961.

⁴ KLANICZAY Tibor, *A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban*, MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, XVI, 7–23.

mint a magyarságnak, és véleményünk szerint magyarországi irodalom is van, aminek története éppúgy megírható, mint a magyar vagy a hazai német irodalomé. Végso soron azonban a magyar irodalomtörténet-írásnak csak átmeneti része a „magyarországiság” kora, s ennek a körülménynek érvényesülnie kell az anyag részletes tárgyalásában is. A Hungarus-perióduson belül tehát az új értelmű nemzeti jelenségek kielemezése a fő feladat; Bod Péter *Magyar Athenasa* az anyaggyűjtés szűk köre ellenére is nagyobb hangsúlyt kap majd a végso kidolgozásban, mint pl. az alapos Wallaszky Pál, akinek *Conspectusa* második kiadásban, a felvilágosodás íróinak filozófiai és esztétikai dolgozatai mellett, őskori kövültként hat már. A meghatározhatóan magyarországi jelenségek ismertetése során a „magyar nemzeti” felé mutató elemek tehát a hangsúlyosak, s így a nem magyaroknak egyre inkább háttérbe kell szorulniuk.

A historia litteraria jelzett alapproblémái a kínálkozó megoldási lehetőségekkel együtt történetiségükben jeleníthetők meg a legeredményesebben. Úgy gondoltuk tehát, hogy a továbbiakban korszakokra bontott áttekintést adunk feudáliskori irodalomtörténet-írásunkról.

Az előadás folyamán újabb vitatémák is kerülnek majd elő, mint pl. az osztrák állampatriotizmus magyarországi szerepe vagy a hazai nem magyar lakosságú városok polgárságának kulturális jelentősége, melyeknek megemlítése nem lesz talán szükségtelen ebben az összefüggésben sem. Végezetül a hazai és az egykorú európai termékek egybevetésével kísérletet teszünk, hogy meghatározzuk a régi Magyarország írásbeli műveltségének európai helyét, és ebből magyar tudománytörténeti munkánk nemzetközi kapcsolatainak kiépítésére teszünk szerény javaslatot.

1. Történelmi tudat és irodalomtörténeti hagyomány

Az irodalmat már azokban a századokban is tudatosan ápták Magyarországon, amikor az irodalomtörténet-írásnak még a leghalványabb nyomát sem fedezhetjük fel. A középkori történetírók pl. műveik írása közben pontosan megfogalmazható stilisztikai és szerkesztési szabályokat követtek, az áthagyományozott anyagot új és új szempontok szerint alakították, egészítették ki és folytatták, de fel sem merült bennük, hogy e továbbhagyományozásnak históriája van, és nem jutott eszükbe, hogy az elődök korábbi munkáit történeti egyedekként kezeljék. A folyamatos, tudatos irodalmi munkával, a magyar irodalomelméleti terminológia szerint az „irodalmi gyakorlat” megindulásával nem egyidejű tehát az irodalom történeti voltának felismerése, noha kétségtelen, hogy hazai irodalmi anyag és az azzal való foglalkozás nélkül irodalomtörténet-írás nem jöhet létre. E megállapításból az irodalomtörténet-írás történetének időbeli kiterjedésére vonatkozólag azt következtetjük, hogy a tiszta szóbeliség korában tudománytörténetünknek még nincs mit keresnie, és leszögezhetjük, hogy az írásbeliség szakaszában is lényege-

sen kisebb területre szorul annál, mint amit a mai irodalomtörténet-írás felölel.⁵ A krónikák teljes joggal lehetnek irodalomtudományunk érdeklődésének tárgyai, minthogy egymással történeti kapcsolatban álló, mesterségbeli szabályok szerint megalkotott művek; az irodalomtörténet-írás történetében általánosságban csak annyiban szerepelnek, hogy meglevő „irodalmi gyakorlat” dokumentumai, és ilyen minőségükben a hazai irodalomtörténet-írás kialakulásának elengedhetetlen feltételei.

Régi történetírásunk emlékei azonban a jelzett vonatkozáson túl, tartalmuknál fogva, szorosabb értelemben is előkészítik a magyarországi irodalomtörténet-írás kialakulását. E munkák meghatározott terület, a regnum Hungariae történetét, az Árpád-család, majd az azon élő uralkodó osztály, a magyar nemesség történetileg megalapozott politikai tudatát tárják fel, amely a később kialakuló feudáliskori irodalomtörténet-írásnak territoriális és társadalmi-ideológiai bázisát alkotja meg. Ezen felül a krónikák néhány irodalomtörténetileg közvetlenül értékesíthető elemet foglalnak magukba, mint pl. az énekmondásról és a rovásírásról szóló híreket, s ezek a mai napig tárgyai szaktudományunknak.

A nemesi tudatot történetileg megalapozó művek legalább két századon át szolgálták az aktuális szükségletet anélkül, hogy alkalmi hasznosságukon, céljukon és az ehhez szabott megjelenési formán kívül történeti értéket tulajdonítottak volna nekik. Az első irodalomtörténeti jellegű megjegyzés nyomtatásban Thuróczy János krónikájának előszavából ismeretes. Itt egyebek között arról van szó, hogy a hősi és harcias magyar nemzet keveset törődött tetteinek írásban való rögzítésével. E megjegyzés azt foglalja magában, hogy a magyar történeti irodalom szegényes, és ezt a tényt a szerző a scytha magyarok állandó háborúságaival, majd az Attilát gyalázó külföldi iratokat a legyőzöttek gyűlölködésével magyarázza. Jól meg kell jegyeznünk ezt a nyilatkozatot, mert első részében a magyarországi tudatosan ápoltság irodalmi hagyomány kezdetét jelzi, a második felének magyarázatát, önigazoló magatartása pedig – korszerű változtatásokkal – sokáig ott kísért irodalomtörténeteinkben.

Thuróczy a köznemesi pártot szólaltatta meg krónikájában, amely a bárók hatalmával szemben a XV. század második harmadától kezdve határozottan a központosítást sürgette, magát egyenesen az országgal azonosította, és a gyakori országgyűléseken egyre erélyesebben juttatta kifejezésre véleményét. A réteg legműveltebb tagjai fontos királyi hivatalokban kormányzati tisztviselőkként szolgáltak, befolyásukat és karrierjüket irodalmi tanultságuknak köszönhették, és jól ismerték a külföldi irodalmi viszonyokat.⁶ Ezek körében alakulhatott ki az irodalmi múlt iránti érdeklődés és az a vélemény, amit Thuróczy megírt. Az első irodalomtörténeti gondolat abban is magán viseli kancelláriai eredetének bélyegét, hogy a nemesi politikával szorosan összefüggő nemzeti történelem körül keringett, és későbbi kifejllesztői is kancelláriai, királyi tisztviselők voltak. Ami a

⁵ HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret*, Minerva, 1922; ua. = H. J., *Tanulmányok*, Bp., 1956.

⁶ MÁLYUSZ Elemér, *A magyar társadalom a Hunyadiak korában = Mátyás király emlékkönyv*, I, 309–433; Uő., *A magyar rendi állam Hunyadi korában*, Századok, 1957.

nyilatkozat második, mentegetődző felét illeti, arról elmondhatjuk, hogy a feudális kor legáltalánosabb irodalomtörténeti közhelyévé vált. Révay Péter nevével fémjelezve helyet kapott Burius János evangélikus egyháztörténetének és Czvittinger *Specimenének* előszavában, bevonult a felvilágosodás korának irodalomtörténetébe és a reformkor költészetébe, s közkézen forgott mindaddig, míg csak a nemesség nyomta rá bélyegét irodalmunkra és szaktudományunkra.

Thuróczy krónikájának megjelenésekor már a sírban feküdt Janus Pannonius, aki a XV. század másik fontos tudománytörténeti jelentőségű nyilatkozatát írta le: „Ille ego Pannoniae gloria prima meae”. A korszakot nyitó költő öntudattól duzzadó sora szorosan kapcsolódik Thuróczy szavaihoz, noha írói és műveltségi rangban lényeges közöttük a különbség. Janus nem tud korábbi hazai irodalomról, vagy legalábbis olyanról, amit művelt emberek előtt érdemes szóba hozni, az irodalmi hírt ő is kapcsolatba hozza Magyarország dicsőségével, de a krónikás magyarázatása helyett az idézett versben (és másutt is) önmagát állítja a pannóniai irodalom kezdetének.⁷

Ha Magyarországnak a XV. század második feléig nem volt irodalma, most lett. Létrehozói Mátyás udvarában éltek, és amikor a köznemesség a nagy király halála után benne látta eszményképét, uralkodásának idejében az ország fénykorát, művelt vezető rétege a politikai törekvésekkel szorosan egybekapcsolta a Mátyás-hagyománnyal összefüggő humanista irodalom emlékeinek ápolását. Ugyanakkor Janus Pannonius költői nagysága, külföldi elismertetése nagyban hozzájárult, hogy Mátyás kora egészen az anyanyelvűségi szempont irodalomtörténeti érvényesüléséig irodalmi virágkorként mutakozzék az utókor szemében.

A politikához erősen tapadó kulturális Mátyás-hagyomány ápolása a magyar reneszánsz felbomlásáig jórészt abban nyilvánult, hogy a nagy király korának irodalmi hagyományát fenntartotta, és irodalmi vállalkozásait lehetőleg továbbfejlesztette. Janus munkáinak felkutatásán és publikálásán kívül a Bonfini-kiadások és a történetíró folytatására irányuló kísérletek, Ransanus, Galeotto és a Bibliotheca Corvina iránti érdeklődés nagyjából ki is merítik egész tartalmát, melyhez a nemesi beállítottság kétségtelen tanújeleként két fontos XVI. századi mű kapcsolódott: Werbőczy *Tripartituma* és a *Corpus Juris* kiadásának gondja.

A hagyomány ápolásában a régi Magyarország minden népének fia részt vett. Janus Pannonius hazai származású kiadói között ott szerepel az erdélyi szász Adrianus Wolphardus; Bonfini első 30 könyvének publikálója az ugyancsak szász Brenner Márton, egyformán teljesen nemesi szellemben. Mindkét törekvés azután Zsámboky János munkásságában jutott nyugvópontra. A *Tripartitumot* ugyancsak Zsámboky jelentette meg kritikai kiadásban, s utána már ezen a területen sem sok tennivaló akadt. Része volt Zsámbokynak a *Corpus Juris* összeállításában is, amit végül a szlovák származású nyitrai püspök, Mossóczy Zakariás rendezett sajtó alá, egy verses magyar király-lista kíséretében. A Bonfini folytatni kívánók népes táborát itt felsorolni sem lehet. Megjegyezni is elég talán, hogy a sziléziai származású Wernher György is foglalkozott a gon-

⁷ Az idevágó helyek egy részét legutóbb GERÉZDI Rabán publikálta. ItK, 1960, 278.

dolattal, Bornemisza Pál, akkori erdélyi püspök, kezére járt volna az anyaggyűjtésben, és hogy Istvánffy Miklós nagy munkája az egész XVI. századot átható törekvésnek mintegy záradékként jött létre.

Alig fejeződtek be azonban e tekintélyes vállalkozások, a Mátyás-kori hagyaték új értelmiségi réteg, a prédikátorok kezébe csúszott át. Heltai és társai latin Bonfini-kiadásáról ebben az összefüggésben elég annyit megemlíteni, hogy nagy filológiai ambícióval készült, és célja az akkoriban még hiányos Bonfini-mű teljesebbé tétele volt. Szamosközi R. Sándor pártfogóihoz, Egri Gergelyhez és Keveskuthi Mártonhoz intézett versében azt írta, hogy Váradot Janus Pannonius és a prédikátorok egyformán ékesítik tudományukkal, irodalmi munkásságukkal, s ekkortájt jegyezte legnagyobb humanista költőnk egyik sorát barátja emlékkönyvébe egy tübingeni magyar diák. Mikor Suri Orvos Pált költővé koronázták Heidelbergben, meghatottan foglalta az ifjabb Pareushoz intézett versébe, hogy magas egyetemi kitüntetésére Janus Pannoniusszal és Thuri Györggyel helyezi egy sorba.⁸ A reformáció Janus-kultuszának legkiemelkedőbb emléke a Pareus szerkesztésében megjelent *Delitiae poetarum Hungaricorum* c. kötet, amelyben a nagy költő összes addig ismert művei helyet kaptak, s hagyományának folytatóiként sorakoznak utána Sommer, Schesaeus és Thuri György versei. A kiadvány egy sorozatban jelent meg a német, olasz és skót humanista költők munkáiból nemzetek szerint összeállított könyvekkel, és ebben az előkelő környezetben képviselte a hazai latin költészetet. A kötet történeti helyének megvilágítására érdemes megemlíteni, hogy Janus Pannonius fent idézett sora itt mottóként szerepel a versek előtt, és hogy e kiadvány után a XVIII. század közepéig újabban már nem jelentek meg a költő versei.

A kulturális Mátyás-hagyomány ápolásában részt vettek a nem magyar születésű hazaiak is. Sculteti Szeverin bártfai pap az ottani iskolamester Faber Tamás egyháztörténetét kivonatolva szükségesnek tartotta kinyomtattatni, hogy a Corvina utolsó könyvtárosa már lutheránusok lehettek. A megújított hit követői Stöckel Lénárttól Pápai Páriz Ferencig különbözőképpen fogalmazták ugyan meg a humanizmus és a reformáció kapcsolátát, abban azonban megegyeztek, hogy a magas fokú irodalmi képzettség mintegy előiskolája a tisztább vallás befogadásának. Ennek az elvi álláspontnak az alapján, látva a nem éppen katolikus főpaphoz illő darabokat, Janus Pannoniusnak helyet juttattak a protestáns egyháztörténetekben. (Burius János éppúgy beszél róla kéziratban maradt munkájában, mint Pápai Páriz a *Rudus Redivivumban*.) De akár így, a protestáns egyházi szemléleten keresztül, akár úgy, az irodalmi nagyság elismerése útján történt, bizonyos, hogy az irodalmi Mátyás-hagyomány az egész feudális Magyarország irodalmi múlt-szemléletének alapjává vált.

⁸ Szamosközi munkája: RMK III, 784, B3 lev. Suri Orvos Pál verse: Davidis PAREI Patris, J. Philippi PAREI Filii *Mysae fvgitivae*, Neapoli Nemetum, 1615, 277. Ebben a könyvben jelentek meg először Thuri György versei.

2. Magyarországi irodalom és magyar irodalom

Az irodalomnak abban a részében, amelyet latinul írtak, és a feudális magyar állammal szoros kapcsolatban fejlődött tovább, a XVI–XVII. század folyamán még döntő szemléletbeli változás nem mutatható ki, pedig a reformáció idején több vulgáris nyelven is megindult a könyvkiadás. A magyaroknál az előző fejezetben jellemzett nemesi gondolkodás a népi nyelvű irodalommal szemben egészen sajátosan nyilatkozott meg. A reformátor Ozorai Imre azt írta ti., hogy Szent Jeromos magyarra fordította a Bibliát. Ez a mai olvasót módfelett meglepő állítás logikus következménye a nemesi történet-szemlélet magyar nyelvre és irodalomra való alkalmazásának. A dalmáciai születésű Jeromos ugyanis az egykorú jogi felfogás szerint magyarnak számított, minthogy Dalmácia a magyar koronához tartozott; ha így van, akkor ő voltaképpen magyar, és mint ilyen, csak magyarra fordíthatott. Ez a nemesi tudathoz kapcsolódó gondolkodás már a polgári nacionalizmus korába is beillenék, ha az ilyenféle nyilatkozatok s a nemesség és nyelv összekapcsolásán alapuló nyelvi program szélesebb, nem nemesi rétegekkel is számot vetne, és a politika nyelvi expanzióra törekednék. Nyelv és nemzet összefüggésére már előbb is találunk példát: a Jagello-korban a köznemesség a magyar nemzet és nyelv kiirtásának vádját emelte külső ellenfelei ellen, Werbőczy Velencében a dózse előtt magyarul mondott beszédet, noha kiválóan tudott latinul.⁹ A magyar nyelv ebben az összefüggésben, a köznemesi politikai frazeológiából kapta egyedülálló, rokontalan, nemes és scythia jelzőit, amiket Geleji Katonánál még az a tétel egészített ki, hogy a világ valamennyi nyelve között a legközelebbi rokonságban áll a kinyilatkoztatás nyelvvel, a héberrel. Ez a nyelvszemlélet az egész feudális korban uralkodott, és a magyar nemesség ezért nem akart hallani még a XVIII. században sem a finnugor rokonságról, amit „halszagúnak” és parasztinak érzett, és innen származnak a keleti nyelvekkel folytatott fantasztikus nyelvhasználati kísérletek is.

A kulturális Mátyás-hagyomány tudatos ápolói és kifejlesztői latin nyelvű anyagon dolgoztak ugyan, de egyáltalán nem idegenkedtek mindenfajta nemzeti nyelvű literatúrától, és eszükbe sem jutott, hogy lenézzék, ha erudíció kísérte azt, hiszen ugyanazon nemesi magatartás megjelenését láthatták benne. Zsámboky János nem restellte a humanista történetírás nyelvére fordítani Tinódi két énekét, és kiadni Bonfinija függelékében. Istvánffy epigrammával tisztelte meg az énekmondót, melyben a magyarországi háború Homéroszának címét juttatta neki, minthogy halhatatlanságot biztosít a hősöknek.¹⁰ Bizonyos, hogy az örök hír, ebben a vonatkozásban Homérosz neve és az egész hasonlat a humanista irodalom közhelyei közé tartozik; bizonyos azonban az is, hogy Istvánffy nem így írta volna meg a verset, ha kételkedik, hogy lehet magyar nyelven tartósan megörökíteni a katonai dicsőséget. Pusztán magyarnyelvűségük miatt a prédikátorok sem érezték, hogy könyveikkel az irodalom perifériájára szorulnak, és rendszerint egy rangban

⁹ Vö. KLANICZAY, *i. m.*

¹⁰ ISTVÁNFFY verse: *Carmina*, Bp., 1935, 26.

alacsonyabb réteg számára írják munkáikat, minthogy mondanivalójukat általában a patrónus értelméhez és ízléséhez szabták, s latin mintáik szerint prédikálni irodalmi szempontból tudós tetteknek számított. Hogy a magyar nyelvről vallott nézetek mennyire a nemesség rendi helyzetéhez tapadtak, semmi sem igazolja világosabban, mint az a tény, hogy a földesurak a reformáció korában hagyományosan természetesnek vették jobbágyaik és udvari személyzetük nyelvi igényét, és támogatták közös vallásukat akkor is, ha a pap nem azon a nyelven szólt, amelyet ők a legszívesebben hallgattak.

Magyarország népei között a reformáció idején a magyarságra várt a legtöbb irodalmi feladat, mert a szlovákok először csehországi, a németek birodalmi nyomtatványokat használtak, s e könyvek példája hazai anyanyelvi irodalmi tevékenységük előmozdítása szempontjából nem lebecsülendő. Jellemző, hogy 1711-ig sem a szlovákok, sem a németek számára nem jelent meg teljes Biblia az országban, az énekeskönyvek is gyérebben mutatkoznak náluk, mint a magyaroknál. A nyomtatványok elmaradásánál, illetve megjelenésénél nyilvánvalóan az az üzleti számítás játszott szerepet, hogy a hosszú szállítás költségével megterhelt könyv ára hogyan viszonyult a hazai szükséglet szerint kis példányszámban előállított munkára fordított kiadáshoz, és mennyi volt az a biztosan eladható mennyiség, ami mellett megtérült a vállalkozó befektetése. A szlovák könyvkiadást az írástudó réteg növekedő száma mellett az lendítette még előre, hogy a fehérhegyi csata után a csehországi behozatal megszűnt, s az igényeket helyben kellett kielégíteni. Nagy szerepet játszott ebben a trencsényi nyomda Illésházy Gáspár pártfogása alatt.

A papok és iskolamesterek szerepe az irodalmi tradíció ápolásában nem merült ki abban, hogy átvették a kancelláriai eredetű hagyományt, és fenntartották azt pártfogóik, a nemesség és a városi patríciusok egyetértő körében. A reformáció egy sor irodalmi feladatot is rájuk ruházott, káték fordítását, énekeskönyvek, postillák kiadását, a magyaroknál még a bibliafordítást is, amihez a humanista nyelvi műveltség csak az előképzettséget adta meg, a formák a klasszikus örökséghez képest merőben újak voltak. A prédikátorok a regnum Hungariae keretén belül Isten szolgálatára, egyházuk javára részben népi nyelven írták műveiket. Mielőtt azonban a dologhoz láttak volna, tanácsos volt áttekinteniük vallásuk egész vulgáris nyelvű irodalmát, hogy ne végezzenek felesleges munkát, és művük valóban sürgető szükségletet elégítsen ki. Ezenfelül nagy súllyal esett latba a készülő mű igazhitűsége, vagyis hogy amit tartalmaz, megfeleljen egyházuk tanítételeinek, és kiállja a dogmatikai, káté- vagy bibliafordítás esetén a filológiai kritikát. E követelmények a protestáns irányzatok határozott körvonalú egyházakká szerveződése idején új irodalmi hagyományt fejlesztettek ki, amely a történetírással szemben főként népi nyelvű, annak világi jellegével szemben egyházi rendeltetésű műveket foglal magába.

Szenci Molnárt kortársai azért tartották nagy írónak, mert a helvét hit alapvető műveit új vagy javított fordításban adta a hívek kezébe. Ő az első, aki áttekintette a református prédikáció-irodalmat, és Sculteti Ábrahám postilláinak lefordításával példát adott a műfajra. Újfalvi Imre a magyar énekköltészet anyagát szedte össze és rendezte egyházi szempontjai szerint. Ő már arra is vállalkozott, hogy katalógusba szedje a magyar írókat. Minden valószínűség szerint nem Magyarország írói foglaltak még ebben helyet, és így

nem egy századdal korábbi Czvitinger veszett el a munkában. Ilyen feltevésnek ellene mond már a cím: *Catalogus scriptorum Ungaricorum*, ahol a „scriptor Ungaricus” magyar, pontosabban magyarul író szerzőt jelöl, szemben az „Ungarus”-szal, ami magyarországit jelent. Utalhatunk itt a kortárs Sculteti Szeverin szóhasználatára, aki a felvidéki német és szlovák papokkal szemben a magyar szakramentáriusokat „pastores Hungarici”-nak hívja. De ellene mond a hipotézisnek az a körülmény is, hogy a XVI. század végén – tapasztalatunk szerint – még csak a történetírás tekinthető az egész országban egyformán érvényes irodalmi hagyománynak, a literatúra többi részének tradícióvá válása, az egyházak gondviselése alatt, csak bizonyos műfajokban mutatható ki. Valószínűnek látszik, hogy a névjegyzék legnagyobbbrészt népi nyelvű egyházi írókat, főként énekszerzőket tartalmazott, akiknek verseivel a reformáció énekanyagának dogmatikai szempontú átválogatása és új kiadása közben sokat foglalkozott Újfalvi Imre.¹¹

Bonfini, általában a hazai történetírói hagyomány folytatására irányuló törekvés mellett a XVI–XVII. század fordulóján új történetírói feladat jelentkezett, a magyarországi egyházak történetének megírása, amely félszázad alatt teljesen új historiográfiai ág meghonosodására vezetett az országban. A nemesi nemzet történetében az országos politika állt a középpontban – az egyháztörténetben egy vallási közösségé, amely az előbbi politikai testnek csak egy részét teszi; ott politikai és jogi kérdések vannak az érdeklődés előterében – itt hittételek, az egyházi szervezet és a szertartás problémái, háborúk és békekötések helyett hitviták és zsinati határozatok. Az országos történelmet szövegező humanista soha nem ereszkedett le a szégyellni valóan barbár latinsággal fogalmazott történeti források szavaiig, általában nem hivatkozott rájuk, és lehetőleg nyomtalanul beledolgozta azokat retorikus prózájába. Az egyháztörténet-író az országos történelemből csak a vallásszabadságot érintő törvénycikkek érdekelték, amik mint diétai végzések, nyomtatásban közkézen forogtak. Nagy figyelmet szentelt viszont pl. a zsinati határozatok hiteles szövegének, ahol a dogma tisztaságát illetően kritikus esetben minden szó az eredeti összefüggésben vált fontossá, és persze lényeges volt a hitvitázó célzat, amiben a magdeburgi centuriátorok adták meg a példát. Igaz, a hazai egyháztörténeti irodalom megindulásakor, az 1580-as években, részben még a szóbeli hagyomány, az emlékezet alapján írtak összefoglalásokat, de már ott áll a kezdetnél Laskói Csókás Péter forráskiadása, aki 1585-ben, a *De homine* előszavában a wittenbergi magyar coetus anyakönyvét teljes egészében publikálta. Valószínűleg Wittenberg hatása érvényesül abban, hogy a hazai egyháztörténet több vallásközösség és nyelvcsoporthoz egyaránt jelentkezik. Erdélyben a szász Schesaeus Keresztély *Oratio*-ja a legelső emlék, a Tiszántúlon Gönczi György ajánlása Félegyházi Tamás Újtestamentum-fordításában, a Felvidéken Faber Tamás munkája, amit a már említett Sculteti Szeverin kivonatából ismerünk.

A protestáns egyházak élete elválaszthatatlan az iskoláktól, s ezért az egyháztörténetben nagy szerepet játszik az iskolák története és a kiváló rektorok emlékezete. Magyarországon az iskolatörténeti érdeklődés is jórészt Wittenberg hatása alatt, az egyetem

¹¹ Újfalvi Imréről SCHULEK Tibor, *Az első magyar bibliográfiáról*, ItK, 1957; KLANICZAY Tibor, *Újfalvi Imre és az 1602-i énekeskönyv*, ItK, 1958, 152–169.

magyarországi coetusának kebelében, voltaképpen mint retorikai gyakorlat indult meg. Schesaeus Stöckel emlékeztetése tartott és adott ki oratio funebri, Szikszai Fabricius Balázs Balsaráti Vitus Jánost, Szikszait Kassai Császár György parentálta. E hibátlan humanista formák hazai környezetben azonban hamarosan felbomlottak, mert még a legjobb iskolák nyújtotta képzés sem volt elegendő fenntartásukra, s helyüket egyrészt a humanista formáknak teljesen hátat fordító szerény adatgyűjtés foglalta el prédikátor- és rektor-listákkal, másrészt szabályos egyházi beszédekbe, a korábbi oratiók helyett conciókba torkolltak, melyekben a széles körű hallgatóságnak szánt tanítás végén, Personalia cím alatt jutott hely a személyes adatok sematikus közlésére.

A nemesi történelmi tradíció ápolása, folyamatosságának a jelenkorig való biztosítása, a historiográfusok korábban is megfigyelt megbecsülése mellett prédikátorok és iskolamesterek életének s műveinek feljegyzése, anyanyelven írott művek formai szempont szerinti csoportosítása a legfontosabb vonások, amelyek az irodalomtörténet-írás történetének korai emlékeit jellemzik.

Voltaképpen, az egész országot áttekintő irodalomtörténet-írás még nincs; de van legtöbbször alkalmi megnyilatkozások formájában mutatkozó, már anyanyelvi műveket is magában foglaló irodalomtörténeti hagyomány, mellyel jobb kifejezés híján *a stilisztikai, poétikai és retorikai, írott vagy íratlan szabályok követését jelentő irodalmi hagyománnyal szemben szerzők és művek politikai vagy egyházi szempontok szerinti számon tartását óhajtjuk jelölni.*

3. A historia litteraria és a feudális Magyarország

A leginkább naptáiról ismeretes késmárki iskolamester, Frölich Dávid 1641-ben *Der Vralte Deutsch-Vngarische-Zipserische vnd -Ziebenbürgische Landssmann* címmel Lőcsén könyvet jelentetett meg. Munkáját a magyar történelem elé bevezetőül szánta, s rövidre fogva azt adja elő benne, hogy a hazai németek nem azonos eredetűek határokon kívüli nyelvrokonaikkal, hanem a gepidák (kisebb részben a római légiók) leszármazottai, akik Magyarország őslakóit tekintendők, vagyis honosságuk sokkal régiebb az Attila vezérletével érkező hódító magyarokénál. – Az elmélet minden naivsága ellenére nagy figyelmet érdemel. A korábban egyedül uralkodó magyar történelmi kép ugyanis, ami e korban Thuróczy nevéhez fűződik, Frölich szerint revízióra szorul, és Magyarország népeinek történeti elrendeződése lényegesen különbözik attól, amit a magyar krónikáknál talál az olvasó. Lényegében nem másról van itt szó, mint hogy a régi Magyarország egyik nyelvi csoportja történetileg alapozta meg létét, mégpedig oly módon, hogy tisztelgetben tartva az örökölt állami keretet és annak a historiográfiában tükröződő képét, kiegészítésre vállalkozott; ugyanakkor azonban hitet is tett a haza mellett, mert hangsúlyozta, hogy a hazai németek más eredetűek, mint a határokon túliak. Az elmélet különösen az erdélyi szászok körében talált visszhangra, ahol továbbfejlesztői a gepidákat a

dákokkal azonosították, és még attól sem riadtak vissza, hogy elgondolásuk érdekében meghamisítsák ősi kiváltságlevelük, az Andreanum szövegét.

Frölich és követői a legkevésbé sem támadták magát a feudális rendet: mind ő maga, mind elméletének továbbfejlesztői német polgárok voltak, a régi Magyarország egyik kiváltságolt rétegének képviselői, akiknek a hipotézis privilégiumaik történeti igazolására szolgált. A feudális kereten belül azonban félreismerhetetlen az elmélet nemesellenes volta, amennyiben a kiváltságot a magyar nemesség megérkezése előtti időből származtatja, s ebben a vonatkozásban a német polgárság ama törekvésehez kapcsolható, amellyel a nemesség városokba özönlését, s azokban a magyar nemesi jog és kormányzás érvényesülését igyekezett megakadályozni. Rendi szemléletük próbájául szolgálhat, hogy egyrészt nem utasították vissza a nemeslevelet, mert ezzel városukon kívül is kiemelt jogi állást biztosíthattak maguknak, de ennek birtokában, a nemesség tagjaként is polgárián gondolkoztak, mint pl. a szepességi Klesch Dániel; másrészt egyáltalán nem akarták megváltoztatni a jobbágyság helyzetét. Arra van példa, a szász Töppeltnél, majd Kelp Mártonnál, hogy a magyar jobbágyság kiszolgáltatottságát a rabszolgai állapothoz hasonlítják, és már Frölich emberséges bánásmódot kíván; arról azonban nem beszélnek, hogy a nagy német városok is rendelkeztek jobbágyfalvakkal.¹² Frölich és követőinek munkáiban mindenesetre a régi nemesi nemzetfogalomhoz képest egy új, attól némileg függetlenülő képzet tűnik fel, de ez még nem más, mint a rendi kiváltságoknak történeti és nemzeti terminológiájú megfogalmazása.

Frölich elméletének egyik érdekes vonása, hogy nem vet számot a felvidéki német városok lassú elszlovákosodásával. Pedig ez a városi réteg is határozottan hallatta már szavát a feudális állam keretei között. A Thurzó György nádor legfőbb védnöksége alatt üléselő zsolnai zsinat tíz vármegyének három szlovák szuperintendenst rendelt, akik mellett a magyar és német evangélikus egyházakat a püspököknek alárendelt inspektórok ellenőrizték. A prágai iskolázottságú Moncovicenus Márton 1616-ban a három szuperintendenshez intézett levelében, mellyel búcsút mondott Trencsénnek, a vidéket Slavoniának nevezte; Jacobaeus Jakab, az eperjesi szlovák egyház Csehországból ide emigrált papja ma ismeretlen leírást adott ki a szlovákokról, *Gentis Slavonicae lacrumae* címmel pedig népe bajait foglalta versbe; tudós hagyományként a *Cantus Catholicus*-ban feltűnik nálunk Cyrill és Metód emléke.¹³ E jelenségek és nyilatkozatok mögött éppúgy a hazai szlovák polgárság és a hozzá csatlakozó értelmiség jelentkezését kell látnunk, mint a németek munkáiban, s a társadalmi látókör sem lehet bővebb, mint amazoknál.

Míg a Felvidéken és Erdélyben az evangélikus német és szlovák polgárok rendi és nemzeti formákat keresve küzdöttek jogaikért a nemesség ellen, a magyar kálvinista mezővárosiak puritánus vallási reform zászlaja alatt harcoltak ellenük. Nincsen még szó a nemesi jogok intézményes eltörléséről, hiszen erre a gondolatra csak a felvilágosodás idején jutottak az ország legjobbjai. A vita a feudális rend keretein belül a kedvezőbb és

¹² A hazai német írókról PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története*, Bp., 1926.

¹³ SZIKLAY László, *A szlovák irodalom története*, Bp., 1961.

biztonságosabb társadalmi állásért folyik; igaz viszont, hogy éppen e keretek szorítása miatt viaskodnak.

Az 1640-es évek tájától az irodalomból kimutatható polgári előretörés idején a politikában Zrínyitől Rákócziig az egész országra kiterjedő függetlenségi harc és a fejedelmi centralizáció a legfontosabb feladat. Az első a török és a császári beavatkozás ellen irányult, a másik lehetővé tette volna, hogy a polgári tendenciák és a nemesi államhatalom között egyensúly jöjjön létre, és megnyíljen az egészségesebb fejlődés útja. Az ország hagyományos vezetőrétegének, a nemességnek egészen új feladatokkal kellett szembenéznie. Magyarország a kor polgáris gondolkodásának tükrében kívánatos jogi állást biztosító kiváltságok hordozója, s az értük folyó harcban a Hungáriához való tartozás eme képződmény iránti, történetileg öröklött hűséget jelentette, a privilégiumok, általában a jobb helyzet reményében. A Hungarus-tudatot már előbb is mint a régi magyar államhoz való tartozás érzését jelöltük meg. Most hozzátehetjük, hogy a társadalmi tartalma jelentős polgári elemeket foglal magában, amelyek egyelőre a feudális keretek tágításában nyilvánulnak meg, s a rendszer alapjai, a nemesi kiváltságok egész rendszere ellen közvetlenül még nem irányulnak; időben kb. a XVII. század közepétől számíthatjuk, s véleményünk szerint a XVIII. század közepe tájáig tart, addig az időpontig, amíg reménykedni lehetett a magyar feudalizmus társadalmi problémáinak belső erőkből kiinduló megoldásában. A nagy történelmi lehetőséget a Rákóczi-szabadságharc bukásakor temette el a kiváltságaihoz csökönyösen ragaszkodó nemesség. A rendiség nagy válsága azzal fejeződött be, hogy a nemesség kitért az államtest problémáinak megoldása elől, és belenyugodott, hogy az osztrák nagyhatalom biztosítsa kiváltságait, a nemesi szabadságot és függetlenséget az egész mozgásba lendült társadalommal szemben, amely soknyelvűsége ellenére is a közös hagyományoknak megfelelően kereste még a kibontakozás útját. Így történt, hogy mikor az osztrák kormányzat tevékenyebben kezdett beavatkozni Magyarország belső ügyeibe, a haladásra áhítozók figyelme egyszeriben Bécs felé fordult. A tájékozódás irányának megváltozása azonban egyértelmű a hazai történelmi hagyományok alapján kialakult Hungarus-tudat felbomlásával, és helyét a rendiség kátyújából szabadulást kereső néprétegekben új koncepció kezdte elfoglalni, az osztrák állampatriotizmus.

A Habsburgok monarchiája maga is feudális államalakulat volt, de nem sikertelenül ment benne végbe a centralizáció folyamata. A központból irányító osztrák vezetőkörök területileg olyan egységesnek látták Magyarországot, ahogyan az történelmi örökségként rájuk szállt, ahogyan itthon is érezték, s leginkább csak katonai érdektől változtattak határait. Kormányzati szempontból azonban csupán mint a tartományok egyike jött számításba, és a legkevésbé sem befolyásolták szemléletüket a sokszázados magyar fejlődés rekvizitumai. Sajnos, ebben a vonatkozásban a részletek kevésbé vannak kidolgozva, mert az egészében nemesi eredetű, egyoldalúan függetlenségi szempont érvényesülése történetírásunkban a legújabb időkig akadályozta a tárgyilagos vizsgálódást, s az irodalom történetében is elhanyagoltuk, néhány kivételtől eltekintve, a bécsi kapcsolatok vizsgálatát. Így aztán a tudománytörténetben is egyelőre csak elszórt adatokra hivatkozhatunk, későbbi, kedvezőbb alkalomra hagyva a részletes kidolgozást.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a jezsuiták már a XVII. század derekán nem a hagyományos szemléletről tesznek tanúságot, mikor egyik alkalmi kiadványukban egyszerre beszélnek egy nemes Szencziensis Hungarusról és Szencziensis Slavusról, s ugyanakkor Nobilis Hungarus vagy Nobilis Croata formában gondosan feltüntetik a rendi kiváltságot.¹⁴ A szóhasználat a későbbi osztrák felfogáshoz közelít véleményünk szerint, amennyiben egyrészt tiszteletben tartja a nemesi privilégiumot, másrészt az országot a tényeknek megfelelően, de a magyar hagyomány iránt érzéketlenül, különböző anyanyelvű népekre bontva fel, felforgatja az elfogadott terminológiát, amely szerint mindkét hallgatót a Hungarus jelző illette volna meg.

A Bécs irányába fordulás nem vezényszóra történt meg Magyarországon. Germethe tudós társaságának szervezése az 1730-as években, az újonnan felállított helytartótanács körében indult meg, egyelőre teljesen eredménytelenül.¹⁵ Később Bél Mátyás, a hazai rendiség talajából táplálkozó Hungarus-tudat e kiváló képviselője, III. Károlynak és Mária Teréziának ajánlotta *Notitiája* köteteit, és tagja lett Prokesch báró olmützi gottschediánus társaságának, amelyben teljesen osztrák állampatriotista nézetek uralkodtak. Ezt képviselték Kollár Ádám Ferenc, Benczur József, a szepességi születésű Engel János Keresztély és Hormayr zsebkönyvének hazai munkatársai a történetírásban; a budai jakobinus-per fővádottai, az elfogott írókkal együtt, a jozefinizmus híveiként kezdték pályájukat, s a példák felsorolását folytathatnánk reformkori nemzeti irodalmunk első német fordítóinak neveiig.

Az osztrák állampatriotizmus hatása véleményünk szerint döntő jelentőségű a XVIII. század tudománytörténeti munkásságának elbírálásánál. Az irodalomtörténet-írás formái ugyanis lényegében változatlanok a XVIII. század folyamán. Wespřemí István életrajzgyűjteménye ugyanúgy lexikon, mint Czvittinger *Specimenje*, csakhogy Czvittinger az itthoni hagyományon alapuló Hungarus-tudat képviselője, Wespřémire már *Biographiája* írásakor erősen hatottak Mária Terézia és József haladó jellegű intézkedései, s a bécsi Privilegirte Anzeigen c. folyóirat munkatársai közé tartozott, amelyet Magyarország számára, valamennyi népének hasznára, az állampatriotizmus jegyében, németül adtak ki. A bomló hazai feudalizmus utolsó válsága a polgári kor előestéjén, az irodalmi anyagból ellenőrizhetően, azzal kezdődött, hogy II. József után a bécsi politika reakcióssá merevedett, az előjogaiban sértett magyar nemesség a császár halála után nemzeti polgárságként kezdett fellépni a soknyelvű hazában, s függetlenség és haladás állandó konfliktusa közepette megindult a belső reformmozgalom. Ekkor váltak szét végérvényesen a magyarországi népek irodalmi útjai, s a regnum Hungariae irodalomtörténete helyett ezóta beszélhetünk polgári értelemben vett magyar nemzeti irodalomról és irodalomtörténet-írásról. Bod Péter *Magyar Athenasa* a feudális kor utolsó emlékei közé tartozik. Ő már a franciás divaton gúnyolódik, Teleki József felvilágosodás-ellenes könyvét dicsérgeti, és nemegyszer kijelenti, hogy a hazai nem magyar anyanyelvűek, ha már amúgy is használják, megérdemlik a „Haza fia”, a Hungarus nevezetet, mikor tudós

¹⁴ Pl. RMK II, 775.

¹⁵ CSÓKA Lajos, *A magyar tudományosság...*, Pannonhalma, 1942, 10–11.

munkáikkal dicsőséget szereznek az országnak. Az idegen nyelvű irodalmi anyagtól elődeihez hasonlóan Bod sem zárkózik el mereven, és felvesz lexikonába szász és szlovák származású írókat is. Törzsanyaga azonban mégiscsak magyar nyelvű, szemmel láthatólag csak ez érdekli közelebből, más viszonylatban nem is törekszik teljességre, és könyvében egyetlen német címet sem hajlandó leírni. Az ezek után belső magyar ügy és nem a régi Magyarország problémái közé tartozik, hogy irodalomtörténet-írásunk az osztrák állampatriotizmus és a nemesi sallangok terhétől megszabadulva mikor érte el valójában a polgári-nemzeti rangot.

Az államszemléletben végbemenő változás csak egyik, bár igen lényeges vetülete az egész országban kimutatható polgári megmozdulásnak, amely döntően meghatározta a kifejlődőben levő irodalomtörténet-írást. Az új jelenségek a tudományunk történetét közelebből érdeklő területeken is a hagyományosból kiindulva mutatkoztak meg, a korviszonyoknak megfelelően legelőbb a vallás szférájában érhetők tetten, és irodalmi kifejezői természetesen a legműveltebb hazai tanult réteg, a papság soraiban akadnak. A magyar puritánusok megteremtették a vallásos áhítat egyénibb formáját, s ezt magánolvasásra szánt könyvekkel táplálták. Az egyéniségnek e korábban ismeretlen megbecsülése az irodalomtörténeti hagyományra messzemenő következményekkel járt. A régi poétikák nyelvén úgy fejezhetjük ki e változást, hogy az ars, vagyis a tanultság, a mesterségbeli tudás oldaláról az ingenium, a tehetség felé kezdett billenni a mérleg. Az írástudás nem pusztán készség, amelynek birtokosa alkalmas valamely egyén, kisebb-nagyobb közösség adott vagy feltételezett irodalmi szükségletének kielégítésére, mint javarészt a korábbi századokban. Az írónak személyes mondanivalója, különös adottsága is van, s egyéniségüket Klesch Dániel, Otrokoci Főris Ferenc vagy Illyés András nem is győzik eléggé hangsúlyozni, álmaikat és látomásaikat közhírré tenni. Ez persze még korántsem vezet a későbbi polgári szubjektivizmushoz, és igazolását is vallási indítékokban találja még. A polgári individualizmus e korai foka azonban már alkalmas arra, hogy az írástudók műveltebb rétegeiből lassanként különválják az írók egy azokénál kisebb csoportja, amely műveiben elszórt vallomásaival merőben új természetű forrásanyagot szolgáltat az irodalom iránt érdeklődőknek. Hangsúlyozni kell persze, hogy itt még csak a kezdet kezdetén állunk. Czvittinger például nem kevés nevet vett fel lexikonába, irodalompártolókat és magas iskolázottságú férfiakat, akiknek egyetlen fennmaradt soráról sem tudott. (Az első jezsuita rendi lexikonok hasonlóképpen magukba foglaltak bizonyos számú nem író rendtagot is címszóként.)

Az irodalomtörténet-írás ténybeli anyagának feltárásában a másik, új korszakot nyitó fordulat a rendszeres adatgyűjtésben jelölhető meg, s ez, úgy látszik, legelőbb az egyháztörténetben indult meg. A XVII. század közepén három egymástól távol eső területen figyelhetjük meg a gyűjtőmunka megindulását, a XVIII. században néha bámulatos terjedelművé dagadt collectanea-kötetek első jelentkezését. Szlovák területen Kallinka Joáchim négy kéziratáról tudunk, amik legnagyobbreszt vizitációs jegyzőkönyvek és hivatalos adatfelvételek ugyan, de a címek tanúsága szerint mintha már történelmi szempontok is érvényesülnének bennük. Rotarides magával is vitte a munkákat Wittenbergbe. A kálvinista magyarok körében Bod Péter Szilágyi Benjámin István gyűjtemé-

nyének tulajdonít nagy jelentőséget, amit szerinte a szerző Geleji Katona István kívánságára kezdett el, és Debreceni Ember Pál is nagy hasznát vette. Legmesszebbre jutottak ebben az időben a leginkább polgárosult szászok, akiknek körében Hermann Dávidban és Oltard Amrusban jelölhetjük meg az úttörőket. Az utóbbi 1650-ben, egy vizitáció alkalmával szabályos concio keretében foglalkozott az erdélyi szász reformáció történetével, és először adott közre nyomtatásban néhány oklevelet, amik azután a hazai egyháztörténetek állandó kellékei lettek. Ezekből a kezdetben még szorosan az egyházi ügyvitelhez tapadó iratokból nőttek ki a XVII–XVIII. század fordulójának nagy egyház- és iskolatörténeti annalesei: a szlovákoknál Burius János, Rezik János és Krman Dániel munkái, az előbb említett Debreceni Ember Pál könyve, valamint a szász Haner György Lipcsében, 1694-ben kinyomtatott műve, ami talán velejében Hermann Dávid kéziratán alapul. A XVII–XVIII. század fordulóján a jezsuiták (Hevenesí Gábor, Cseles Márton stb.), valamint Bél Mátyás munkásságában az iratmásolatok gyűjtése már messze túlment az egyháztörténetek keretein. Az első hazai forráskiadvány 1710-ben még egyháztörténeti iratokat tartalmaz, s a rendiség és vallás hagyományos kapcsolatából fakadt; pár évtized múlva azonban Bél irányításával megjelent az első reprezentatív forráskiadvány, a *Scriptores rerum Hungaricarum*; a jezsuiták ez idő tájt Hevenesí anyagát készsültek publikálni. A magyar történetírás e folyamat során szaktudománnyá vált, és a XVII. század végével művelői közül végképpen eltűntek a magas rangú kormányzati tisztviselők.¹⁶

A nagyjából a XVII. század közepétől tapasztalható polgári megmozdulás a hazai nemzeties gondolkodást az ország elmaradottságának a feltárásával és hangsúlyozásával hatotta át legmélyebben. Azelőtt sem volt titok, hogy Magyarország nincsen azonos kulturális fokon mondjuk Itáliával vagy Angliával. Ha irodalomról volt szó, az egyed-uralkodó magyar nemesség ősi scythá harciasságának, saját hősi virtusainak magasztalásával válaszolt. Szenci Molnár Albert eleget élt külföldön ahhoz, hogy lássa a hazai és külföldi állapotok különbségét, de a helyzet maradandó válságot nem okozott benne. Vallási eszmekörben élve, ő azzal válaszolt, hogy az egyház és az iskolák számára nélkülözhetetlen könyveket adott ki. A mélyreható krízis első fokon azzal kezdődött, hogy a változatlanul vallási kategóriákban gondolkodó puritánus prédikátorok az alacsonyabb rangú polgárság szemével nézték a nemesi és patrícius patrónusok vezetése alatti egyházak állapotát, és azt a fejlettebb nyugat-európai viszonyokkal hasonlították össze. Comenius II. Rákóczi Györgyhöz intézett emlékiratában a nép szegényének nevezte, hogy alig vannak iparosai, szegényesek városai és falvai, rosszul gazdálkodnak a földiken, nincsenek anyanyelvi iskolák, a latinokban grammatikán és valamicske logikán kívül történelemnek, filozófiának és orvostudománynak még hírért sem hallják a tanulók. Kiderül, hogy a fennen hangoztatott nemes scythá erények elpuhultságot és ázsiai barbárságot takarnak, amin sürgősen változtatni kell. Iparra, kereskedelemre, helyes gazdálkodásra és jó iskolákra van tehát szükség, ez a záróakkordja a szomorú helyzetjelen-

¹⁶ KLEIN, *Nachrichten*, II, 278; BOD, *Magyar Athenas*, h. n., 268. Szilágyi Benjámin István gyűjtésének egy része kiadva: Sárospataki Füzetek, 1857. Az 1710-es kiadvány: RMK III.

tésnek. A nemesi oldalról elhangzott kritikák ugyancsak a műveltség emelését sürgették. Zrínyi hadtudományban jártas katonákat akart, Bethlen Miklós szakszerűen képzett tisztviselőket.¹⁷

A mi szempontunkból a puritánusok és kortársaik legfőbb érdeme abban áll, hogy helyet engedtek a reáliáknak, átalakították az oktatást, és elősegítették a magyarországi tudományos irodalom kialakulását, ami eddig szorosan véve nem játszott szerepet a hazai irodalomtörténeti hagyományban. Reformjuk végét jelentette a régi, nyelvi képzésen alapuló humanista iskolázásnak, ami a gyulafehérvári kollégiumban Alstedius idejében még uralkodott, s ami miatt Bethlen Gábor pl. jónak tartotta a jezsuita tanintézeteket. A XVII. század végére ezek már elavultnak számítottak, és a rend a császári udvar nyomására, kénytelen-kelletlen, újításokat vezetett be, mert régi oktatási rendszere nem bizonyult elégségesnek szakszerűen képzett hivatalnokréteg felnevelésére. A magasabb iskolai színvonal, a természettudományi és történelmi tárgyak térhódítása, időszerűvé tette egy magyarországi egyetem felállítását, s ennek kísérletét kell látnunk Apáczai Csere János Bethlen-kori hagyományt folytató és kifejlesztő tervezetében. A társadalmi igény megvolt, kivitelét merkantilista gazdaságpolitikai megfontolások is kívánatosá tették, és a színvonal is biztosítottak látszott, hiszen pl. Komáromi Csipkés György disszertációi semmivel sem voltak gyöngébbek a külföldi akadémiákon szokásosaknál, Pósa János európai színvonalon álló fizika-tankönyvet írt a kis Sárospatakon, és Kaposi Sámuel működése sem maradt el semmiben az akkori élvonaltól.

Érdemes megjegyezni, hogy az ország elmaradottságának tudata kevésbé mutatható ki az erdélyi szászok és a felvidéki német városok körében, mélyebb nyomot hagyott viszont a jobbára mezővárosi szlovák polgároknál. A nemeslevéllel rendelkező Kalinka Joáchim igen korán, már 1638-ban reflektált rá, de még arra a patrónusra alkalmazza a barbarus jelzőt, aki nem pártolja a tudományokat, és a haza műveltségének igazolására szlovák papok neveit és a besztercebányai országgyűlésen költővé koronázott apját, Jánost hozza fel példának. A már korábban említett Burius János egyháztörténete előszavában hosszan foglalkozott a kérdéssel, Révay Péterre hivatkozva a háborúságokat okolja a hiányokért, Melanchthont citálva a legfőbb tudománynak a keresztényi életet mondja, majd saját könyvére utalja az olvasót, ahol elég magyarországi író és könyvet találhat.

Az ország keleti feléhez hasonlóan a Felvidéken is megfigyelhető az iskolák színvonalának az emelkedése, s a városokban jelentkező erőfeszítések összefoglalásának tekinthetjük a magyarországi evangélikus rendek eperjesi kollégiumának megalapítását, Vitnyédy István igen tevékeny közreműködésével, akit később a nagy protestánsüldözés idején a rebellió legfőbb szervezőjének kiáltottak ki a császáriak. A kollégium keretében olyan modernebb oktatásnak lehetünk tanúi, mint amelyet a puritánusok iskoláiban megfigyelhettünk, s a rózsahegyzi zsinaton Krman Dániel felvetette a főiskola egyetemmé való átalakításának gondolatát. Tudománytörténetünk szempontjából a Felvidéken ki-

¹⁷ Comenius irata: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, IV, 144–168. Bethlen Miklós szakszerűséget sürgető nyilatkozatait l. *Önéletírásában*, pl. I, 148–149.

alakuló tudományosság általános magyarországi jellegén túl azért érdemel különös figyelmet, mert itt tűnik fel először Magyarországon a historia litteraria atyjának, Baconnak neve. Legelőször Mautner János kassai iskolamester nyomatta le nevét logikai tankönyvében, egy idézet alatt, még Justus Lipsiustól és Guevara *Horologium*ából vett citátumok társaságában (RMK II, 556). Az angol filozófus első magyarországi híve az eperjesi német iparoscsaládból származó Bayer János lett, aki az ő munkái alapján, elég önállóan szerkesztette meg *Filum Labyrinthi* c. logikáját. Ebben esik szó először az országban historia litterariáról, amely első neve az irodalmi termékekkel foglalkozó tudományszaknak.

Bayer János telve van a hazai elmaradottság érzetével. Szülőföldjét egyik műve dedikációjában és előszavában keserűen „ora Scythica”-nak mondja, amit ellenfelei nagyon sértőnek találtak, és nem is hagytak szó nélkül. Ugyanakkor a természettudományok terjesztője, a skolasztika harcos ellenfele, akinek két legfontosabb, itthon megjelent művére Bacon és Comenius hatása nyomta a bélyegét. Ami közelebbről a historia litterariát illeti, a fogalom teljesen Bacon értelmében kerül elő nála. Az angol filozófus a történetet két nagy részre osztja: naturalisra és civilisre; az első a természet, a második az emberiség történéseivel foglalkozik. A polgári történet része az egyháztörténet, a voltaképpeni polgári történet és a historia litteraria. Ennek tárgya a tudományok és művészetek története az egész világon és minden időben, valamint mindannak a leírása, ami a res litteraria körébe tartozik, tehát könyveké, szerzőké, iskoláké, akadémiáké stb. Bacon irodalomfogalma az európai humanizmussal azonos, amely még egységben látta a mai tudományt és szépirodalmat, és a fogalomnak rendszerébe iktatásában a reneszánsz polihisztorság hatását kell látnunk. A filozófus gondolkodásában azonban a historia litteraria a hasznossággal (usus) kerül kapcsolatba, amennyiben elősegíti a tudomány haladását a korábbi erények és hibák feltárásával, és támogatja a tudósokat munkájukban.

A Bacon és Bayer ajánlotta historia litteraria sem nálunk, sem másutt nem valósult meg úgy, ahogyan a szerzők javasolták, az irodalomtörténet-írás első magyarországi művelői nem is vettek tudomást a Bayer munkájában hazai földön elhangzott ösztönzéséről. Nagyobb figyelmet érdemel maga Bayer, aki az eperjesi kollégium kiemelkedő tudású rektoraként, szoros kapcsolatot ápolva régi wittenbergi tanáraival, elsőnek fogadta be a hazaiak között Bacon filozófiáját. Általánosabb összefüggésben az ügy jelentőségét abban látjuk, hogy a még mindig feudális rendhez tapadó polgári fejlődés Hungaria keretei között számottevő, vallási korlátokon felülemelkedő tudományos irodalmat hozott létre, az adott helyzetnek megfelelő módon a hazai szükségleteket elégítette ki, s ezzel létrejött, az ország belső tudományos felfedezésének eszközeként, a magyarországi irodalmi anyag összefoglalásának feltétele. Maga a historia litteraria Németországból plántálódott át, s ettől kaptak formát és nevet a hazai anyaggyűjtések. A művek azután bibliográfiai hasznosságukon és nemzeti öntudatot nevelő hatásukon kívül helyet biztosítottak az irodalmak nemzetközi fórumán is a magyarországinak.

4. Az európai irodalom és Magyarország irodalma

Európában már hosszú századok óta megvoltak az irodalmi összefoglalás bizonyos formái, amikor Magyarországon még a nyomát sem találjuk ezeknek. Szent Jeromos *De viris inlustribus* címmel Suetonius mintájára összeállította a keresztény írók életrajzeit, azzal a céllal, hogy a pogány literatúrával a keresztényt állítsa szembe, és igazolja, hogy ez mint irodalom is egyenértékű a régivel. Ugyancsak Jeromosra vezethető vissza az írókról és művekről szóló híreknek hosszabb-rövidebb exkurzió alakjában a krónikákba való befoglalása. Az irodalmi hagyaték feljegyzésének e két formája az egész középkoron keresztül uralkodik. Ide kapcsolódnak a szerzetes-írók irodalmi tevékenységének a rendtörténetek keretébe ágyazott adatai, amire Szalkay Magyar Balázs ferences, valamint Dombrói Márk és Gyöngyösi Gergely pálos rendi krónikáiban nálunk is találunk példát a középkor utolsó századából.

A reneszánsz legismertebb irodalomtörténeti munkája Conrad Gesner *Bibliotheca universalis* (Zürich, 1545) lett, amelynek Conradus Lycosthenes, Josias Simler és Johann Jakob Fries (Frisius) adta meg a végső formát. Gesner humanista polihisztorként még arra törekedett, hogy a műveket ne csak cím szerint írja le, hanem ismertesse és bírálja is azokat. Folytatói már csak arra szorítkoztak, hogy az óriásivá duzzadt irodalmi termésben a praktikus eligazítást szolgálják. A kezükben kialakult mű alfabetikus rendjével (még a szerzők keresztneve szerint) és a cikkek szerkezetével máig mintául szolgálhat a biobibliográfiai lexikonok számára. Maga Gesner még csak a latinul, görögül és héberül, a három szent nyelven írott művek lehetőleg teljes felsorolását ígéri műve címlapján; Simler és Fries már nyelvre való tekintet nélkül minden szerző és könyv felvételére törekedtek. Az anyaggyűjtésben Európa minden jelentős országának képviselője is részt vett. A mi szempontunkból Hugo Blotius, a bécsi császári könyvtár vezetőjének hozzájárulását érdemes megemlíteni, és nyomatékosan hangsúlyozni kell Zsámboky szerepét, aki a kiadók szerint két ókori irodalomtörténeti művet adott ki (Eunapius, Hesychius Milesius), már Gesnernek megküldötte művei listáját, majd a későbbi kiadók rendelkezésére bocsátotta könyvtára ókori auktorainak jegyzékét.

Gesner *Bibliothecája* utolsó változatában magában foglalta az ókor és a keresztény Európa irodalmi termését, pontosabban annak a történelmileg kialakult kulturális képletnek literatúráját, amely időben Homérosztól a jelenkorig terjedt, a középkor folyamán a római egyház fősége alá tartozott, s amelynek kebelében a humanizmus és a reformáció korszakos jelentőségű folyamata végbement. E meghatározás kizárja belőle más kulturális körök irodalmát, még az arabokét és a keleti egyházét is, ha az nem jutott el görög vagy latin szövegezésben e szűkebb, nem földrajzi, hanem művelődéstörténeti értelemben vett Európába. Legalkalmasabban ezért egyszóval európai irodalomnak nevezhetjük, és Fries művében a kultúrkör irodalmi fejlődésének azon állomását szemlélhetjük, melyen egymás mellett áll az egyházi és a világi, de már az utóbbi tekintélyeskedő túlsúlya mellett; nyelvileg a latin a domináns, de helyet kapnak a jövő kizárólagos irodalmi nyelvei is, amiket a kiadók egyelőre vulgárisoknak neveznek még.

Magyarország István király óta az európai kultúrkörhöz tartozott, irodalmának tartalmi és formai sajátosságai ezzel rokonok; jogos tehát a kérdés, hogy a magyar irodalom hogyan képviseltetik Friese írói lexikonában. Gulyás Pál 1955-ben átvizsgálta az 1573-i kiadást, és 46 a legtagabb értelemben vett magyarországi író számlált össze benne.¹⁸ Ezekhez számíthatjuk még Wernher Györgyöt, s így 47-re emelkedik a számuk. Ha az adatokat mármost közelebbről megvizsgáljuk, legelőbb is az tűnik szembe, hogy Magyarországon nyomtatott mű egyetlenegy fordul elő benne: Stöckel *Formulae tractandarum concionuma*, de a kiadók ezt sem látták, a címet Georg Willer könyvkereskedő katalógusából vették át, az ottani közlés sajtóhibájával együtt (Partphae – Bartphae). (E könyvjegyzék 1592-ben újból megjelent és a frankfurti vásáron 1564–1592 között árult könyvek címeit foglalta magában.¹⁹ Az egész kiadványban még mindig Stöckel munkája az egyetlen magyarországi.) Friese lexikonában az összes többi magyarországi szerző könyve külföldön jelent meg. Heltainak pl. csak wittenbergi disszertációját ismereti, további irodalmi működéséről, úgy látszik, Károlyi Péter *Brevis replicatio*jának előszavából tud. Elképzelhető ugyan, hogy egyes magyarországiakra vonatkozó adatok külföldön járt magyar diákok szóbeli közlésére mennek vissza, mi azonban sokkal valószínűbbnek tartjuk, hogy a forrás minden esetben nyomtatott, vagy pedig a wittenbergi Matthaeus Dresser közlése, akinek segítségét a kiadók kétszer is kiemelik.

A tényállást végül is abban foglalhatjuk össze, hogy magyarországi könyvről csak kivételesen tudtak külföldön, s így a hazai irodalom nyelvre és tárgyra való tekintet nélkül a határokon túl ismeretlen maradt. Egy lépéssel azonban tovább is mehetünk: a magyarországiak ezt teljesen helyénvalónak találták, mert egyetlen adat sem ismeretes, hogy Friese lexikonát a XVII. század közepéig valaki hazai adatokkal akarta volna kiegészíteni, noha pl. Szenci Molnár ismerte a munkát, és megírja, hogy a Sambucus-cikket olvasta benne. A jelenség magyarázatát keresve és Friese 47 magyarországi írójának jegyzékét vizsgálva még az tűnik szemünkbe, hogy az itthon működő jelesebb teológusok művei is külföldön jelentek meg. Szegedi Kis Istvánra, Károlyi Péterre, Szikszai Hellopoeus Bálintra, Beregszászi Péterre gondolunk elsősorban, akik valóban tudományos munkáikat meg sem próbálták itthon kinyomtatni, hanem előbb approbatióra Svájcba vagy Wittenbergbe küldték, és helybenhagyásuk után pártfogóik publikálták azokat. Némelyik munka, pl. Szegedi Kis vagy Fegyverneki Izsák könyve többször is megjelent odakint – itthon egyszer sem. Ilyen tények láttán nem gondolhatunk másra, mint hogy a hazai írók az ország irodalmát a fejlettebb nyugati literatúra még nem teljes korú fiának tekintették; a szerzők olyasféleképpen viselték magukat, mint külföldön egyetemi hallgatókban. A prédikátorok itthon elintézték vitáikat, lelkipásztorkodtak, szóval megoldották helyi feladataikat, ha megfelelő tekintélyek és források álltak rendelkezésre. A hazai irodalom javarésze, ha jól megfigyeljük, fordítás, átdolgozás (ez a kettő egyre megy), kompiláció, önálló tankönyv, alkalmi beszéd és vers, vagyis aktuális szük-

¹⁸ MKsz, 1955, 111–113.

¹⁹ Kíváncos lenne alaposabban átvizsgálni Peter Kopff katalógusait. Az adatra dr. Jan Čaplovič hívta fel figyelmemet.

séglet kielégítésére szolgáló termék, amelyben a költészet és történetírás kivételével kevés eredetiséget találunk. Ha az itthoniak igényesebb munkát írtak vagy segítségre volt szükségük, azokhoz a fórumokhoz fordultak, ahol magasabb képzettségüket szereztek, az idegen országi egyetemekhez. Paksi Mihály egy magyar antitrinitárius munkát tanácskérés céljából latinra fordított; így jártak el még Pázmány *Kalauzával* is, mikor Wittenbergbe küldték ki megcáfолásra. A *Kalauzt* azért hozzuk fel példának, mert ellene mondani látszik a magyar és az európai irodalom viszonyáról előadott véleményünknek. Pázmánnyal kapcsolatban azonban arra kell gondolnunk, hogy neveltetését, képzettségét és írói öntudatát a jezsuita rendben kapta, s hátvédjének tudhatta az egész ellenreformációs katolikus tudományosságot. Róla azt mondhatjuk, hogy a fejlettebb viszonyok közül került haza, az egyház és az állam állt mögötte, és itthon azt a külföldi, európai színvonalat képviselte, amit a hazaiak csak a határokon kívül láttak még. A magyarországi általános irodalmi szintre nem a *Kalauz* a jellemző, hanem az a tény, hogy érdemleges cáfolóra itthon csak a XVII. század második felében talált Pósa-házi János személyében, aki már az új korszak tudományosságának képviselője.

A magyar irodalom tehát nem egészében, hanem csak egyes külföldre jutott képviselőiben lett része az európai irodalomnak. – Ha már most e megállapítást megszívlevé közeledünk az irodalomtörténet-írás történetéhez, néhány nem érdektelen következtetést vonhatunk le annak tárgyára és hatáira vonatkozólag. Mindenekelőtt felvetődik az a kérdés, hogy vajon bejutott-e végül irodalmunk egésze az európai irodalomba, és a továbbiakban hogyan került kapcsolatba egyik-másik modernebb gyűjtőfogalommal, a világirodalommal. Másrészt arra a meggyőződésre jutunk, hogy a hazai irodalomtörténet-írás történetéből ki kell zárunk mindazon írókat, akik kiszakadva a hazai irodalom közösségéből, munkásságuk teljes egészével egy magasabb szintű kollektívum, az európai irodalom alakjai lettek. A magyarországi viszonyok között pl. teljesen idegenül, a fejlődéshez nem kapcsolhatóan áll Dudith András Reginaldus Polus-életrajza; bármily csábító is a beiktatás, származásának hangoztatásán kívül nemigen tudunk mit kezdeni Jeszenszky (Jessenius) János Tycho Brache fölött mondott beszédével és néhány hasonló wittenbergi munkájával, mert ezek a prágai, illetve a német tudományos irodalom életfeltételei között jöttek létre, a magyarországihoz semmi közük; ugyanígy ki kell kapcsolni a vizsgálatból a külföldön élő, de hazai származású professzorok emlékbeszédeit, akár ők, akár felettük mondták azokat, mert ezek az idegen egyetemi ügyvitel tartozékai.

Korántsem állítjuk, hogy Dudith Andrásnak születésén kívül semmi köze a régi Magyarországhoz, és azt sem mondjuk, hogy a hazai körülmények közötti írók tehetségtelegebbek voltak az európai nyilvánosság előtt szereplő akárhány honfitársunknál. Egyedül arról van szó, hogy a belső szükségletet kielégítő hazai irodalom a XVII. század második feléig még csak kivételes területeken érte el az európai, egyetemek körében és udvari pártfogás alatt fejlődő literatúra színvonalát. Félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk végül, hogy az európai irodalom nemcsak értékmérő, hanem történeti fogalom is egyúttal.

Rá kell mutatnunk ebben az összefüggésben az érem másik oldalára is, nevezetesen arra, hogy mi a hazai irodalmi élet részének tekintjük Alstedius gyulafehérvári munkás-

ságát, mert az ő és vele együtt érkező idegen tanártársainak hatására először kezdett kialakulni Magyarországon a külföldi egyetemi nivót megközelítő tudományos élet, rendelkezésükre állt a gyulafehérvári nyomda, s ez az állami támogatást élvező művelődési központ tette lehetővé Alstedius nagy teológiai vitairatának, valamint Geleji Katona István óriási latin postilla-foliánsainak megjelenését. Az iskolának és Alstediusnak meg is volt a megfelelő vonzereje: a Felvidékről szép számmal jártak hozzá Erdélybe diákok, Frölich Dávid meglátogatta, levelezett vele, és bemutatta neki egyik munkáját jóváhagyás végett.²⁰ Ha kihagynók működését, érthetetlen lenne Bethlen Miklós csipős és a XVII. század végi gondolkodást oly jellemzően bemutató megjegyzése, hogy egyesek a tudóst csak németnek tudják elképzelni.

Az európai és a magyar irodalom viszonyának további alakulását illetően az a megfigyelés vezethet tovább, hogy a Gesner–Frieze-féle lexikon 1583-ban jelent meg utoljára, több folytatóra már nem akadt. Az okot abban látjuk, hogy Európa fejlettebb országaiban felbomlott a humanizmus literatúra-fogalma, ami e nagy vállalkozást éltette, a latin nyelvűség szakasza lényegében lezárult, a nemzeti nyelvek átvették az uralmat, s rohamosan előrehaladt az irodalom és a tudományok szétválása. Nem hinném, hogy e megállapítás tüzetesebb bizonyításra szorul, és talán elég lesz utalni a XVII. században Angliában járt magyarok, Szepsi Csombor Márton és Bethlen Miklós csodálkozó megjegyzésére, hogy az ottani professzorok nemigen tudnak, és főleg nem akarnak beszélni latinul. Ugyanebben a korban váltak híresekké a magyar diákok jó latinságukkal. Az elavult irodalomfogalom azonban a XVII. század közepén, Bacon tekintélyének leple alatt, második virágkorát kezdte élni Németországban, megindult a tengernyi historia litteraria-irodalom, a régi fogalom, ha új vonásokkal is, újra feléledni látszott.

Van francia és olasz historia litteraria is, és ezeknek szerzői az irodalom feudális fogalmának megfelelően ugyancsak az egész írásbeli műveltség anyagát dolgozták fel, a német szerzők egyetemességével szemben azonban saját országuk körén belül maradtak, és műveiket nemzeti nyelven írták. A német irodalomnak mindeddig kevésbé kiemelt jellemvonása továbbá, hogy egyetemhez, iskolához tapad, a megjelent művek javarésze előadásokon kapta első formáját, és pedagógiai célja a hallgatóknak az irodalomban való általános vagy speciális eligazítása volt. Megegyeznek abban is, hogy nyugatról, főleg francia oldalról jövő, mondjuk meg, nem éppen indokolatlan támadásokkal szemben univerzális igényű műveikkel a németiség műveltségét kívánták igazolni vagy védelmezni.

A hazai irodalom a maga soknyelvű anyagával ebbe a voltaképpen már anakronisztikus és a Nyugat elmaradottabb felére jellemző európai irodalomba kapcsolódott bele a XVIII. század elején a magyarországi historia litteraria első munkásainak könyveivel. E késői európai irodalomnak Németországban adták meg az egyetemesség-jelleget, a dánok, svédok és magyarok német iskolázottságú tudósok műveivel a birodalom könyvpiacán jelentkeztek felvételért. A magyarországi historia litterariának éppen az az egyik

²⁰ Frölich naptárai saját naplószerű bejegyzéseivel megvannak az OSZK-ban. A kötet – egyetlen vaskos kolligátum – feldolgozása értékes eredményekre vezetne.

jellemzője a némettel szemben, hogy soha nem törekedett egyetemes feladatok megoldására, és a szerényebb hazai körülmények között megelégedett az itthoni anyag felkutatásával és rendszerezésével.

Az európai irodalom itt használt értelmezésének megvilágítására nem kell foglalkoznunk bővebben a világirodalom fogalmával, mert ezt már maradéktalanul megtette Turóczi-Trostler József. Őt idézve, csak emlékeztetőnek hozzuk elő, hogy a világirodalom mint történeti képződmény teljes egészében a polgári kor terméke, egyívású a kapitalista világpiaccal. Benne foglaltatnak Európán kívül a távoli földrészek irodalmi is, amelyek a XVIII. század folyamán kezdtek ismeretessé válni, tagjai már mind nemzeti nyelvükön szólnak. Az irodalomtörténet-írás története szempontjából az az egy megjegyzés kíváncsodik ide, hogy Magyarország irodalma az osztrák állampatriotizmus korában előbb lett a monarchia irodalmának része, mint a világirodalomé. Ez utóbbi csak akkor, amikor a feudális-nemesi sallangokat teljesen levetette magáról: Petőfivel.²¹

5. Az irodalmi tudat kérdéséhez

Az irodalomtörténet-írás történetével kapcsolatos problémákról írva nem kerülhetjük el, hogy valamiképpen állást ne foglaljunk az „irodalmi tudat” kérdésében. E fogalom Horváth János irodalomtörténeti rendszerében a legfontosabb tartópillérek közé tartozik, amely egyebek között szaktudományunk történetének problémáit is hordozza. Barta János és Tóth Dezső Horváth János irodalomszemléletéről általánosságban szólva már foglalkoztak vele; mi az alábbiakban tárgyunkkal kapcsolatos speciális vonatkozásaira térünk ki, s elsősorban genezisést és tudománytörténeti használhatóságát vesszük szemügyre.

Az irodalmi tudat Négyesy László 1892-ben megjelent kiváló könyvével, *A mértékes magyar verselés történetében* vonult be a magyar irodalomtörténet-írás fogalmai közé, szó szerint a következőképpen: „Az új magyar irodalom csak pár évtizeddel múlt százéves. A régítől egy rendkívül fontos pontban különbözik, abban, hogy tudatosá lett. 1772. óta van irodalmi öntudat. Az irodalom eszméje nem ekkor merült fel először, de ekkor emelkedett általános tudattá, vált mozgató erővé; az irodalom ekkor szervezkedett s ekkor foglalt helyet a közcélok közt, a nemzeti nagy érdekek és feladatok sorában. Az ébredés kora előtt irodalmi reformterv és vállalkozás nem is támadhatott. Ily reformeszmé concipálására nem volt meg a kellő tudat, a mozgalom megindítására a megfelelő erély s terjedésére a szükséges fogékonyság... a nemzet az irodalom fontosságát felismerte.”

²¹ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, *Petőfi világirodalmi jelentőségéhez*, Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1956; Uő., *Goethe, a világirodalom és Magyarország*, uo., 1951; Uő., *Petőfi és a magyar népköltészet belép a világirodalomba*, It, 1952; stb.

Négyesy szerint tehát a magyar irodalomnak „tudata” Bessenyei fellépése, 1772 óta van. Létezése eszerint egybeesik a világi, kizárólag magyar nyelvű irodalom megjelenésével, ami ezen felül „szépirodalom” is, vagyis élesen elhatárolódik a tudománytól; jellemzője még, hogy megjelenése idejétől az irodalom mozgatóerővé válik, ápolása nemzeti közcél, érdek és feladat. Mai terminológiával szólva e megállapítás azt foglalja magában, hogy alkotások és követelmény formájában megjelent a polgári felfogású magyar nemzeti irodalom. A szerző ezt tartja „igazi” irodalomnak, s az irodalmi tudat kifejezésével általánosítva, összefoglalóan fejezi ki jellemvonásait, hogy szembeállítsa azokat a literatúra korábbi állapotával. Az az utalás, hogy az irodalom eszméje már korábban is felmerült, nyilvánvalóan azt fejezi ki, hogy olyan irodalmi mű már korábban is található, amit a Bessenyeivel kezdődő új rokonának tarthatunk (Balassi, Zrínyi), de ezek szívetként mutatkoznak az egyházas vagy idegen nyelvű és tudományos jellegű alkotások folyamában.

Négyesynél az irodalmi tudat fogalmának bevezetése a polgári-nemzeti irodalom rangjának emelését és a feudális nemzet irodalmától való éles elválasztását szolgálja. Hasonló funkcióban találjuk Horváth Jánosnál is, de irodalmi rendszerezése alapelveinek bonyolultabb összefüggésében. – Az irodalom állandó lényege az ő megfogalmazása szerint „írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével”, melyben a viszony állandóságán kívül (irodalmi alapviszony) minden változó: halandóak az írók és az olvasók, mulandóak azok a személyek vagy intézmények, amelyek az írók és olvasók között a műveket közvetítik, a technika fejlődése folytán a kézzel írott könyvet a nyomtatott szorítja ki. Az irodalmi alapviszony szakadatlan ismétlődése során kollektív eredményül közös lelki forma jön létre, ami „egyrészt fejlődmény, aktuális eredője az egész irodalmi múltnak, némiképp kényszerű megkötöttség, öröklött hajlam: *irodalmi ízlés*; másrészt azonban eleve állásfoglalás minden továbbit szemben, adva levő foglalat az aktuális irodalmiság számára, befogadóképesség és akarat, mérték és ítélet, szemlélet és eszmélkedés: egyszóval *irodalmi tudat*.” Horváth János az irodalmi tudattal kapcsolatban két kérdést vet fel: „az egyik terjedelmét, a másik a tudatosság fokát illeti.” Az elsőre így hangzik válasza: „Amit tartalom gyanánt felölel a jelen írott művei közül s a múlt hagyatékából: az határozza meg a kor irodalom-fogalmát.” A másodikkal kapcsolatban megjegyzi, hogy „a tudatosodás ... minden emberi fejlődéssel vele jár”. Az irodalomtörténet (és a kritika) e tudatosodási folyamat során jelenik meg, „fellépte már meglevő irodalmi tudat bizonyítéka”. Az egymást követő irodalomtörténetek saját koruk irodalmi tudatát fejezik ki, de megvan bennük „a törekvés az egész irodalmi múlt tudatosítására”; a tudányszak feladata éppen abban áll, hogy e tudatosodási folyamatot betetőzze, és lehetőleg torzítatlanul, vagyis „korhű megkötöttségéből kivetkőzve” ábrázolja az irodalom egész múltját. Az irodalmi tudat Horváth János irodalomtörténeti rendszerezésében a legvégső fogalom: „...az irodalom fejlődése az irodalmi tudat fejlődésével, az irodalom története az irodalmi tudat történetével azonos, s az irodalomtörténet korszakait az irodalmi tudat korszakos változásai jelentik.”

Horváth János rendszerében az irodalmi alapviszonyon kívül minden tényező, még a végső fogalom, az irodalmi tudat is időben változó. Meghökkenően állunk meg ezért a

Magyar irodalomismeret utolsó bekezdésének elején, ahol ezt olvassuk: „Arany János és Gyulai Pál a magyar irodalmi tudat már-már évezredes fejlődményének legtisztább s legteljesebb megtestesítői. Ott állnak ketten a fejlődés tetején...” Az irodalmi tudat ezek szerint mintha már mintegy száz éve elérte volna a teljes világosság fokát, s ha az irodalomtörténet-írók Czvittingertől Toldy Ferencig „aktuális irodalmiság” szempontjából írták műveiket, az Arany és Gyulai utániaknak az ő magasságukból, és nem későbbi koruk állásfoglalása alapján kell megszerkeszteniük munkáikat.

Messze vezetne, ha e következetlenség közelebbi vizsgálatába fognánk. Minket ezúttal annyi érdekel, hogy Négyesy László az irodalmi tudat fogalmával a polgári irodalom kezdetét jelölte ki világosan, Horváth János az 1772-vel induló fejlődési szakasznak véleménye szerinti csúcspontját határozta meg vele, s ezt nemzeti klasszicizmusnak nevezte. Az irodalomkutatás feladata most már e felfogás értelmében annak tisztázása, hogyan jutott el az irodalmi tudat a végső kiteljesedésig, az irodalomtörténet-írás megítélésénél pedig az a döntő szempont, hogy eme irodalmi tudat, valóságban az Arany–Gyulai-féle irodalomszemlélet milyen mértékben tükröződik a tudományban. Horváth János munkásságában mindkétfelé érdekes megfigyeléseket tehetünk.

Rendszere egyebek között abban különbözik legelőnyösebben elődeiétől, hogy számot vet az irodalom-fogalom változékonyságával: irodalom nála mindaz, amit a kor irodalmi tudata annak tart. E megfogalmazás alapján kerülhettek helyükre irodalomtörténetünkben a vallásos tárgyú művek, valamint a középkor és a humanizmus latin írói – 1526-ig. Szintézisének utolsó kötetében a Mohács utáni évtizedeket tárgyalva már csak alkalmilag, a magyar nyelvű munkák mellett mellékesen foglalkozott a hazai latin irodalmi anyaggal, noha a kor véleménye szerint ez éppúgy irodalom volt, mint előbb vagy azután, így még 1620-ban, Istvánffy históriájának megjelenésekor is. Az 1520 körüli állapothoz képest a különbség csak annyi, hogy a latin mellett jelentős mennyiségű anyanyelvi irodalmi anyag halmozódott fel. Ez a körülmény azonban, a rendszeren belül, minden további indoklás nélkül, még nem elegendő alap az 1526 utáni latin reneszánsz irodalom elhanyagolására. A rendszer itt szembekerül önmagával, s ha az ellentmondás okát keressük, az irodalmi tudat fogalmának polgári-nemzeti szemléletben gyökerező eredetére kell gondolnunk: valójában nem az itt az irodalom, amit valamely kor irodalmi tudata annak tart, hanem az, ami az Arany–Gyulai-féle irodalomszemlélet lehető legszélesebb alapokon nyugvó történeti levezetéséhez elérhető és szükséges.

Még szembetűnőbb az ellentmondás, ha az irodalmi tudatot az irodalomtörténet-írás kapcsolatában vizsgáljuk. Elfelejtethetetlenül világos és kézenfekvő az az elemzés, amit Horváth János a magyar irodalomtörténetekben megnyilatkozó alapelvekről ad. Pápay Sámuelnél egyedül a magyarnyelvűség a vezető szempont, Toldynál az anyanyelven megnyilatkozó nemzeti szellem, Beöthynél a nemzeti szellem művészi kifejeződése. Itt valóban Arany és Gyulai irodalomszemlélete fokozatos előrehaladásának vagyunk tanúi a tudományban. Ez egységes láncsal szemben Horváth János rendszerezésében mint magános pont Wallaszky Pál *Conspectusa* áll, aki valójában Pápaynak volt kortársa, és művének második kiadása a magyar könyvvel egy esztendőben jelent meg. Wallaszkynál, mint Horváth János megfogalmazta, „a magyar literatúra mindent felölel,

amit valaha magyarországi ember írt ... s ő ... e roppant, műfaj és nyelv szerint heterogén egyvelegnek: a magyarországi egyetemes írástudásnak történetét akarta megírni.” A *Conspectus* tárgyának megjelölése teljesen szabatos; vétót kell azonban emelnünk az ellen, hogy Wallaszky Magyarország irodalmi anyagát mint magyar literatúrát kívánta volna olvasói elé tárni. Ő a hazai irodalmat szedte össze könyvébe, amelynek csak egy része a magyar, egészen pontosan az a hányad, amit Pápay mintegy kiszakított belőle, hogy aztán nemesség, magyarság és ország rendi gondolkodáson alapuló azonosításával ez kiáltassék ki az egész Magyarország irodalmának.

A Czvittingertől Wallaszkyig terjedő kor irodalomtörténeteiben eme irodalmi tudattal nem sokra jutunk. Volt magyar anyanyelvi irodalom, erre praktikus szempontok szerint kialakult irodalomtörténeti hagyomány épült, de a magyar nyelvű irodalom anyaga csak a soknyelvű Magyarország irodalmainak keretében került bemutatásra. A polgári-nemzeti irodalmi tudat és a feudális Magyarország irodalomtörténet-írásának szembeállítására részletesebben csak Máté Károly tett kísérletet, mikor a rendszeren belül igen átgondolt, színvonalas disszertációjában Czvittinger *Specimen*ének előfutárait kutatta fel. A szerző az „önelvű” irodalomszemlélet híveként kizárólag az irodalomból, magyarán mondva a Horváth János nyomán irodalomnak vehető anyag alapján elsősorban Czvittinger lexikonának formai előzményeit kereste, tehát írói életrajzokat, művek jegyzékét stb. A feladat azonban véleményünk szerint itt nem az egyes, néha esetlegesen feltűnő hazai formák elemzése, hanem a *Specimen* mint magyarországi irodalmi lexikon létrejöttének megmagyarázása. A formai előzmények logikus rendbe szedése már csak azért sem célravezető Czvittinger esetében, mert az író külföldön élt, a hazai kísérletekről Burius egyháztörténetén kívül édeskeveset tudott, és a lexikonformát Magyarországon minden művelt ember ismerte a XVI. század második fele óta. Még nagyobb nehézsége a disszertációnak, hogy Máté a magyar irodalmi tudat jelentkezését keresi Czvittingernél, pedig a régi író Magyarország irodalomtörténeti anyagát foglalta össze, s ha magyar irodalmat kérünk számon rajta, éppoly történetietlen, polgári-nemzeti szempontú eljárás, mint ha a magyar nyelvet tekintjük az egész régi Magyarország egyetlen számba jöhető irodalmának.

Úgy hisszük, ennél a példánál világosabban történeti anyagon nehéz lenne kimutatni, mennyire a polgári irodalomszemlélethez tapad az irodalmi tudat fogalma, milyen szűk körben – csak az új magyar irodalomtörténet-írás termékeinek osztályozásánál – alkalmazható. Ha a hazai tudománytörténet forrásait vizsgáljuk ugyanis, azt kell mondanunk, hogy a magyar irodalomtörténet-írás a magyarországi historia litterariából vált ki, szoros kapcsolatban a polgári szerepkörben fellépő magyar nemesség nemzeties gondolkodásának kialakulásával. Ez az oka annak, hogy áttekintésünkben sehol nem alkalmaztuk az irodalmi tudat fogalmát.

*

A historia litteraria körébe tartozó anyag tárgyi és nyelvi tarkaságának bemutatásával remélhetőleg érzékeltetni tudtuk, milyen hatalmas nyomtatott és kéziratos forrástól

meget kell megmozgatnia az irodalomtörténet-írás történetével foglalkozó kutatónak. Láthattuk, hogy e források igen tekintélyes hányada olyan természetű, hogy a régi Magyarország több népének tudománytörténete egyformán meríthet belőle. A régi magyar állam történelmét ismerve az is természetes, hogy témánkhoz tartozó anyag határainkon kívül éppúgy található, mint azokon belül, s minthogy szakszerű tudománytörténeti kutatás a legtöbb területen nem nagyon régen folyik, az is nyilvánvaló, hogy az újabb felfedezésekre szinte naponta számíthatunk. A mieink és a környező országok kutatói ilyenformán kölcsönös egymásrataltságban művelik tudományukat, és kíváncsok, hogy szoros kapcsolatban legyenek egymással.

A régi magyarországi irodalomtörténet-írás európai helyét keresve utaltunk annak igen szoros német kapcsolataira, és szóba hoztuk az osztrák állampatriotizmus hazai hatását. De tovább is mehetünk: a magyarországi jezsuiták az ausztriaiakkal közös rendtartományba tartoztak, regulájuk szerint egy provinciálisnak engedelmességek „tamquam cadaver”, s ezért a hazaiak nem jelentéktelen tudományos munkássága nehezen dolgozható fel, ha elválasztjuk az osztrák társaikétól; emellett igen figyelemre méltónak tartjuk, hogy Szentiványi Márton és a vele egykorú rendi tudósok történetírói munkássága már a címek szerint is sok rokon vonást mutat a cseh Balbinuséval; maga a magyarországi deákosság pedig éppúgy európai hírűvé vált, mint a lengyeleké.

Magyarország népeinek közös feudális államból kisarjadó irodalmi műveltségén túl egy tágabb közép-európai keret körvonalai bontakoznak így ki, aminek meglétére újabb történetírásunkban nemegyszer utaltak már, s a magam részéről a fenti néhány megjegyzéssel csak tudománytörténeti vonatkozásokkal szerettem volna kiegészíteni a képet. Lényegében ugyanezeket a problémákat mozgatta meg Julius Dolanský, a prágai egyetem professzora, amikor 1959-ben ülősszakot szervezett a népi demokratikus országok tudósainak részvételével a jelzett területen élő nemzetek irodalmi újjászületési folyamatának tanulmányozására. A kezdeményezés abbamaradt, noha a prágai konferencia magyar résztvevője, Szauder József (ItK, 1960, 290–291) szavá tette, hogy a mi feladatunk lenne a következő konferencia előkészítése.

A magam részéről azt hiszem, hogy igen hasznos lenne az érdekelt felek bevonásával a tudománytörténet kérdéseinek oldaláról is megközelíteni a felszínre került problémákat. A megindítandó közös munka különböző formáinak kidolgozása természetesen egészen külön feladat, itt csak a szerény javaslat megfontolását kérhetjük. Befejezésül csak azt jegyezzük meg, hogy nem annyira „összehasonlító tudománytörténetet” ajánlgatunk az összehasonlító irodalomtörténet mintájára, hanem a tárgyi, anyagbeli kapcsolatok felkutatásán túl, a fejlődésben jelentkező párhuzamosságok elemzésére, s ezeken keresztül általánosabb érvényű törvényszerűségek megfogalmazására gondolunk.

(Megjelent: ItK, 1961, 637–658; azonos szöveggel: *Válogatás a régi magyar irodalom szakirodalmából 1772-ig*, I–II, szerk. S. SÁRDI Margit, Bp., Tankönyvkiadó, 1983, II, 681–710.)